

**КУЛТУРНАТА И ДУХОВНАТА
МОБИЛИЗАЦИЈА НА БАЛКАНОТ**
(XVII – ПОЧЕТОК НА XX ВЕК)

КОМПАРАТИВЕН ПРИСТАП

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

**CULTURAL AND SPIRITUAL
MOBILIZATION OF THE BALKANS**
(17th – BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

COMPARATIVE APPROACH

Skopje, 2025

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**КУЛТУРНАТА И ДУХОВНАТА
МОБИЛИЗАЦИЈА НА БАЛКАНОТ**
(XVII – ПОЧЕТОК НА XX ВЕК)

КОМПАРАТИВЕН ПРИСТАП

Скопје, 2025

Издавач:

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

Уредници:

Драги Ѓоргиев

Габор Демертер

Лектура на македонски јазик:

Лилјана Гушевска

Компјутерска обработка:

Бане Галиќ

Печат:

„Мар-саж“ – Скопје

Тираж:

150 примероци

CIP – Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

37.014:372.2(497)“16/19”

КУЛТУРНАТА и духовната мобилизација на Балканот : (XVII – почеток на XX век) : компаративен пристап / [уредник Драги Ѓоргиев]. - Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2025. - 264 стр. : илустр. ; 25 см

Текст на мак., англ. и унгар. јазик. - На напор. насл. стр.: Cultural and spiritual mobilization of the Balkans : (17th–beginning of the 20th century) : comparative approach. - Фусноти кон текстот

ISBN 978-608-203-397-6

а) Балкан -- Образовни политики -- Импери -- 17-20 в. -- зборници

COBISS.MK-ID 65479429

СОДРЖИНА / CONTENTS

BOBED	7
ELŐSZÓ	8
INTRODUCTION	9
<i>Gábor Demeter</i>	
ISKOLÁK A TÉRKÉPEN ÉS A STATISZTIKÁKBAN. A DIÁKOK, MINT A TERÜLETI IGÉNYEK LEGITIMÁCIÓS ESZKÖZEI A 20. SZÁZAD ELEJÉN	11
<i>Gábor Demeter</i>	
SCHOOLS, MAPS AND STATISTICS. STUDENTS AS TOOLS OF SUPPORTING NATIONAL ASPIRATIONS IN THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY	31
<i>Драѓи Ѓорѓијев</i>	
НАУЧНИТЕ ДРУШТВА И ДУХОВНАТА МОБИЛИЗАЦИЈА: МАКЕДОНСКАТА МОБИЛИЗАЦИЈА И МАКЕДОНСКОТО НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНО ДРУГАРСТВО (1902).....	51
<i>Dragi Ćorgiev</i>	
SCIENTIFIC SOCIETIES AND SPIRITUAL MOBILIZATION: THE MACEDONIAN MOBILIZATION AND THE MACEDONIAN SCIENTIFIC-LITERARY SOCIETY (1902).....	63
<i>Dénes Sokcsevits</i>	
A HORVÁT NEMZETI INTEGRÁCIÓ GONDOLATA BOSZNIÁBAN ÉS A MAGYAR POLITIKA HORVÁTOKHOZ FŰZŐDŐ VISZONYA AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN	75
<i>Dénes Sokcsevits</i>	
CROATIAN IDEA OF THE NATIONAL INTEGRATION IN BOSNIA AND HUNGARIAN POLITICS IN RELATION TO CROATIANS IN AUSTRIA-HUNGARY	93
<i>Билјана Ристићовска-Јосифовска</i>	
КУЛТУРНАТА И ДУХОВНАТА МОБИЛИЗАЦИЈА НА МАКЕДОНИЈА ВО ПРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК (СЕЛОТО ЛАЗАРОПОЛЕ КАКО СЛУЧАЈ ЗА ПРОУЧУВАЊЕ)	113
<i>Biljana Ristovska-Josifovska</i>	
CULTURAL AND SPIRITUAL MOBILIZATION OF MACEDONIA IN THE FIRST HALF OF 19 th CENTURY (THE VILLAGE OF LAZAROPOL AS A STUDY-CASE).....	135

<i>Валентина Миронска-Христѿвска</i>	
КУЛТУРНАТА МОБИЛИЗАЦИЈА НАСПРЕМА ПОЛИТИКИТЕ НА ГОЛЕМИТЕ ИМПЕРИИ НА БАЛКАНОТ ВО XIX ВЕК.....	157
<i>Valentina Mironska-Hristovska</i>	
CULTURAL MOBILIZATION AS OPPOSED TO THE POLICIES OF THE GREAT EMPIRES OF THE BALKANS IN THE 19 th CENTURY	177
<i>Bíró László</i>	
NEMZETTUDAT ÉS MEGHALADÁSA AZ OKTATÁSBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI JUGOSZLÁVIA ESETE.....	197
<i>László Bíró</i>	
NATIONALIZATION AND TRANSNATIONALIZATION THROUGH EDUCATION THE CASE OF INTERWAR YUGOSLAVIA	215
<i>Лилјана Гушевска</i>	
ДОКУМЕНТИ ОД ОХРИДСКАТА МИТРОПОЛИЈА ВО ВРСКА СО ОБРАЗОВАНИЕТО, ПРОПАГАНДАТА И СО СЕКОЈДНЕВНИОТ ЖИВОТ (КРАЈ НА XIX – ПОЧЕТОК НА XX ВЕК)	233
<i>Liljana Guševska</i>	
THE OHRID METROPOLITANATE DOCUMENTS ON EDUCATION, PROPAGANDA, AND EVERYDAY LIFE (END OF THE 19 th – BEGINNING OF THE 20 th CENTURY).....	249

ВОВЕД

Овој зборник е резултат на билатералната соработка помеѓу Македонската академија на науките и уметностите (МАНУ) и Унгарската академија на науките (ХАС), во чии рамки во периодот 2019 – 2021 година се одвиваше работата на проектот „Културната и духовната мобилизација на Балканот (XVII – почеток на XX): компаративен пристап“. Раководители на проектот беа акад. Драги Ѓоргиев од македонска страна и проф. д-р Габор Деметер и проф. д-р Антал Молнар (директор на Институтот за историја при Истражувачкиот центар за хуманистички науки при Унгарската академија на науките) од унгарска страна. Учесници од македонска страна беа: Билјана Ристовска-Јосифовска (научен советник/редовен професор во Институтот за национална историја, раководител на Одделението за културна историја) и проф. д-р Лилјана Гушевска (научен советник/редовен професор во ИНИ, предавач на Државниот универзитет во Тетово), а од унгарска: Ласло Биро (научен советник во Институтот за историја при Истражувачкиот центар за хуманистички науки при Унгарската академија на науките), Кристијан Чаплар-Дегович (научен советник, раководител на Одделението за историја на Југоисточна Европа), Арпад Хорњак (редовен професор на Универзитетот во Печуј) и Денес Сокчевич (научен советник во Институтот за историја при Истражувачкиот центар за хуманистички науки при Унгарската академија на науките).

Иако времетраењето на проектот се совпадна со периодот на пандемијата на ковид-19, поради што еден дел од активностите беа спроведени онлајн, сепак во рамките на проектот беа остварени средби и истражувања во Скопје, Будимпешта и во Белград. Исто така, во организација на МАНУ и на Истражувачкиот центар за хуманистички науки – Институт за историја при Унгарската академија на науките, на 16 ноември 2021 година беше одржана онлајн работилница на тема „Културната и духовната мобилизација во контекст на образовните политики на големите империи на Балканот (XVII – почеток на XX век)“. Трудовите презентирани на таа работилница се дел од овој зборник.

Текстовите опфаќаат теми што се однесуваат на културната и на просветната мобилизација на помалите заедници во рамките на Османлиската и на Австроунгарската Империја, како и во меѓувоенниот период. Тие се објавени на матичните јазици на учесниците, односно на македонски и на унгарски, како и на англиски јазик, со цел да бидат достапни за поголем број научници што работат на овие теми, како и до пошироката научна јавност.

Редакторите

ELŐSZÓ

A kötet a Macedón Tudományos és Művészeti Akadémia (MANU) és a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) kétoldalú együttműködésének eredményeként született, a „Kulturális és spirituális mobilizáció a Balkánon a 17–20. században – komparatív megközelítésben” című, 2019 és 2021 között megvalósuló projekt keretében, melyet macedón részről Dragi Ćorgiev akadémikus vezetett, magyar oldalról Demeter Gábor és Molnár Antal igazgató (MTA BTK TTI) irányított. A projekt résztvevői macedón részről Biljana Ristovska-Josifovska (tudományos tanácsadó / professzor, a Kultúrtörténeti Osztály vezetője a Nemzeti Történeti Intézetben) és Prof. Dr. Liljana Guševska (tudományos tanácsadó / professzor a Nemzeti Történeti Intézetben és óraadó a Tetovói Állami Egyetemen), magyar részről pedig Bíró László (tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet), Csaplár-Degovics Krisztián (osztályvezető, tudományos főmunkatárs, Délkelet-Európa Története Osztály, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet), Hornyák Árpád (professzor, Pécsi Tudományegyetem) és Sokcsevits Dénes (tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet).

Bár a projekt időtartama egybeesett a COVID-19 világjárvánnyal, ami szükségessé tette egyes tevékenységek online lebonyolítását, a találkozók és a kutatás sikeresen megvalósultak Szkopjében, Budapesten és Belgrádban. Emellett 2021. november 16-án a Macedón Tudományos és Művészeti Akadémia (MANU) és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete online workshopot szervezett *„Kulturális és szellemi mobilizáció a balkáni nagy birodalmak oktatáspolitikáján keresztül (17. század – 20. század eleje)”* címmel. A műhelybeszélgetésen elhangzott előadások bővített változatai szerepelnek ebben a kötetben.

Az írások az Oszmán Birodalmon és az Osztrák-Magyar Monarchián belüli, valamint a két világháború közötti időszak kisebb közösségeinek kulturális és oktatási mobilizációjával kapcsolatos témákat tárgyalnak. A tanulmányok bilingvisek, a résztvevők anyanyelvén – macedónul és magyarul –, valamint angolul jelentek meg, hogy a témákkal foglalkozó kutatók és a szélesebb tudományosság számára is hozzáférhetőek legyenek.

A Szerkesztők

INTRODUCTION

This volume is the result of bilateral cooperation between the Macedonian Academy of Sciences and Arts (MANU) and the Hungarian Academy of Sciences, (HAS) within the framework of the project “Cultural and Spiritual Mobilization of the Balkans (17th – Beginning of the 20th Century): Comparative Approach” carried out between 2019 and 2021. The project was led by Acad. Dragi Gorgiev from the Macedonian side and Prof. Dr. Gábor Demeter and Prof. Dr. Antal Molnár (director of the HAS RCH Institute of History) from the Hungarian side. Participants from the Macedonian side were: Biljana Ristovska-Josifovska (scientific advisor/full professor at the Institute of National History, head of the Department of Cultural History) and Prof. Dr. Liljana Guševska (scientific advisor/full professor at the INI, lecturer at the State University of Tetovo), and from the Hungarian side: László Bíró (senior research fellow at the Institute of History, RCH, HAS), Krisztián Csaplár-Degovics (senior research fellow, head of Department of Southeast European History), Árpád Hornyák (full professor at the University of Pécs) and Dénes Sokcsevits (senior research fellow at the Institute of History, RCH, HAS).

Although the project’s duration coincided with the COVID-19 pandemic, which necessitated conducting some activities online, meetings and research were successfully carried out in Skopje, Budapest, and Belgrade. Additionally, on November 16, 2021, the Macedonian Academy of Sciences and Arts and the Research Centre for the Humanities – Institute of History at the Hungarian Academy of Sciences organized an online workshop titled “Cultural and Spiritual Mobilization in the Context of the Educational Policies of the Great Empires in the Balkans (17th – Beginning of the 20th Century)”. The papers presented at that workshop are included in this volume.

The texts address topics related to the cultural and educational mobilization of smaller communities within the Ottoman and Austro-Hungarian Empires, as well as during the interwar period. They are published in the native languages of the participants—Macedonian and Hungarian—as well as in English, to ensure broader accessibility for researchers working on these topics and the wider scholarly community.

The Editors

Gábor Demeter

ISKOLÁK A TÉRKÉPEN ÉS A STATISZTIKÁKBAN. A DIÁKOK, MINT A TERÜLETI IGÉNYEK LEGITIMÁCIÓS ESZKÖZEI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Abstract

Statistical data – besides historical claims and customs – became more and more important in line with the professionalisation of science and the sharpening of rivalry between small states and great powers in order to legitimize national aspirations. Each party tried to use and abuse these data by manipulating the available sources to support its own views – and this is true for the imperial mapping focusing on multiple identities and refusing the primacy of one-dimensional linguistic approach of nation states, and for nation states too. However, as neither the groups identified nor the numbers did match in case of the different interpretations of censuses, national propaganda turned to the number of schools and students and their spatial distribution, in order to define the territorial claims. Establishing schools was a quicker, thus more rewarding process than waiting for any changes in demography (unless war overprints the patterns). The Greek idea (applied by Synvet, Vlachos) was soon adopted by Bulgarians (Künchov, Brankov) and pupils were treated not only as targets, but as tools of national propaganda. The study highlights the problems of using school statistics as proxy for ethnic data as well as some problems of the well known cartographic illustrations of the era (the Austrian, Phocas-Cosmetatos, etc.), which all fail to illustrate the Ottoman state schools, where Muslim schools dominated. We also illustrate how schooling data were

used in decision-making of the Ottoman government in the 1910s and how political interest contributed to the creation of nations.

Keywords: schools, ethnic proportions, mapping, Balkans, Austria-Hungary.

„Mivel az oszmán kormányzat politikai okokból betiltotta a gyűléseket,¹ a nemzeti propaganda egyházi és oktatási keretek között zajlik. Minden nép megkísérli a saját oldalára állítani a lakosságot az iskolák és templomok segítségével, melyben a saját nyelvet tanítják és használják” – foglalta össze Jacob Gould Schurman² a kiéleződő helyzetet az oszmán uralom alatti Macedóniában a Balkán-háborúk okairól írt könyvében. A kisállamok által támogatott-fenntartott iskolák, tanárok és diákok számának gyors emelkedése alátámasztja Schurman nézeteit (1. táblázat).

1. táblázat. A kisállamok által támogatott iskolák, tanárok és diákok számának változása Macedóniában³

1896	Iskola	Tanár	Diák	Diák/tanár	Tanár/iskola	1901	Iskola	Tanár	Diák	Diák/tanár	Tanár/iskola
Görög						Görög	927	1397	57607	41,24	1,51
Szerb	77	118	2873	37,31	1,53	Szerb	178	321	7200	22,43	1,80
Bolgár	843	1306	43432	51,52	1,55	Bolgár, 1901	785	1250	39892	31,91	1,59
						Bolgár, 1910	1359	2203	78519	35,64	1,62

E látványos jelenség ellenére azonban e tanulmány nem az iskolákban folytatott propaganda jellegével foglalkozik, *nem is azzal, hogy miként alakította ki/át az iskolázás a helyi lakosság identitását*,⁴ egységesítve a hagyományos többdimenziós identitásformákat, hanem azzal, hogy miként hasznosíthatták a területi igények megfogalmazása kapcsán a kisállamok és nagyhatalmak az iskolákat legitimizáló eszközként. Erre pusztán számuk, területi mintázatuk alapján is lehetőség nyílt – széles teret nyújtva a manipulációs technikáknak, miként ez a népszámlálások esetében is így volt –, annak ellenére, hogy (1) a számok ugyanúgy megbízhatatlanok és semmitmondók, mint a censusok-össz-

¹ Az idézet az ifjútörökök hatalomra jutása utáni időkből való.

² Jacob, Gould Schurman: *The Balkan Wars, 1912–1913*. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/36192/pg36192.txt> 81.

³ Adatok: Schurman, Vesselinovitsch, Misheff.

⁴ Az iskolák szerepének illetően megközelítésére lásd: Bernard Lory, “Schools for the Destruction of Society: School Propaganda in Bitola 1860–1912.” In: *Conflicting Loyalties in the Balkans*, eds. Hannes Grandits, Nathalie Clayser and Robert Pichler, London–New York, 2011, 46–63.

szeírások esetében, (2) s nem egyetlen tényező, hanem sok tényező kombinált hatását tükrözik (tehát e tekintetben sem jó indikátorok). Azaz, más szavakkal, a „nemzeti” iskolába járó gyermekek száma nem mindig a környező lakosság etnikai öntudatára utalt, hanem ugyanannyira a lakosság számára szóba jövő túlélési, adaptációs stratégiák elterjedtségére is; illetve a kisállamok nyomását, behatolásának mértékét számszerűsíthetik. A macedóniai szlávok ugyanis nem (csak) azért jártak bolgár (helyesebben: exarchista) vagy szerb iskolába, mert azonosultak a nemzeteszmével, hanem mert a görög patriarchátus iskolái kezdetben drágábbak voltak és nyelvilag igen távol álltak a helyi lakosságtól; továbbá az iskolák területi elterjedése (ahol például csak szerb vagy csak bolgár iskola volt) a választási lehetőséget is behatárolta, művelődni egyedül így volt lehetőségük. Egy bolgár iskola (mint „outpost”) működése nem jelentette azt, hogy kezdettől fogva tele volt diákokkal – érvelt a bolgár „túlsúly” ellen szerb M. V. Veselinović.⁵ Persze, a másik oldalról azt is mondhatjuk, hogy a nagy tanár/diák arány pedig növeli az üzenet (nemzeti propaganda) átadásának hatékonyságát. Az bizonyos, hogy tanár/diák arány rövid távon, 5 év távlatában is látványosan változott.

A fenti statisztika értelmezésén lehet vitatkozni, de ami megkérdőjelezhetetlen az a „térképek hatalma”⁶ – ezek ugyanis, az iskolák pontszerű térképi ábrázolása által gyakran elfedték a mögöttes tartalmat (pl. létszámot).⁷ E tanulmányban az iskolák censushoz hasonló térképi-statisztikai felhasználásának előnyeit, korlátait mutatjuk be.

A balkáni nemzeti mozgalmak, hogy érvelésüket a hatalmak előtt még hihetőbbé tegyék, mindenféle adatsort megkíséreltek véleményük alátámasztása érdekében érvként felhasználni. Ez azonban nem vezetett egy általánosan elfogadott módszer kialakításához a népesség etnikai arányainak megbecsléséhez, amit a hivatalos censzusok korlátai sem tettek lehetővé, hanem éppen ellenkezőleg, inkább tág teret adtak a rivális, egymásnak ellentmondó interpretációknak a történeti jogokra alapozott érveléstől⁸ a történelmi és vallási múlt kisajátításán⁹ át a nyelvi alapú érvelésig (melyek nem kvantifikálhatóak), illetve az adatfor-

⁵ M. V. Veselinovich, *Statistika bulgarskih škola u Turskoj (za 1893–1894 školsku godinu)*, Beograd, 1898, 5–21.

⁶ See: Denis Wood and John Fels, *The Power of Maps*, London, 1992.

⁷ Gábor Demeter – Zsolt Bottlik, *Maps in the Service of the Nation: The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*. Regensburg, 2021.

⁸ Sámuel cár birodalma, vagy ohridi Szent Kelemen.

⁹ Sámuel cár szobrának szófiai felavatásakor a magyar korona mását tették fel a szobor fejére.

rások terén az egyházi¹⁰ és oktatási adatgyűjtések hasznosításához a hivatalos népszámlálási adatsorok mellett (melyek kvantifikálhatóak).

Mivel a számok egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a területért és lelkekért való küzdelem során, az érveléstechnika is fejlődött. A történelmi múlt interpretáció kérdése volt, így nem meglepő, hogy a területi igények átfedését eredményezte. Hogy ezt a helyzetet kezeljék és a Partriarchátus vallási statisztikákon alapuló nyomasztó fölényét megszüntessék (1–2. ábra), a nyelvi alapú érvelés és nemzetdefiníció egyre nagyobb teret kapott, noha az identitásnak nem ez volt az egyetlen dimenziója. A tudományos álca mögött valójában sokszor politikai és propagandacélok lappangtak: Spiridon Gopčević, Belić vagy Jovan Cvijić nyelvi alapú érvelése a szerbek számára volt kedvező. Ráadásul a tudományos eredmény, mely a nemzetek határait átmeneti dialektusokkal próbálta definiálni (vagy inkább feloldani), a módszer tudományos mivolta ellenére is csak tovább komplikálta a helyzetet, ugyanis ezek a dialektusok területig is jelentős (így a konkurencia által elvitatható) kiterjedéssel bírtak.¹¹

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a nyugati diplomácia sem tette le egyöntetűen voksát bármelyik szemlélet mellett: a britek 1889-ben a nemzeti identitásnak négy összetevőjét különböztették meg, a nyelvet, a vallást, az öntudatot és a területi igényt,¹² melyek a vitázó felek érvrendszerében növelték az interpretációs lehetőségeket.

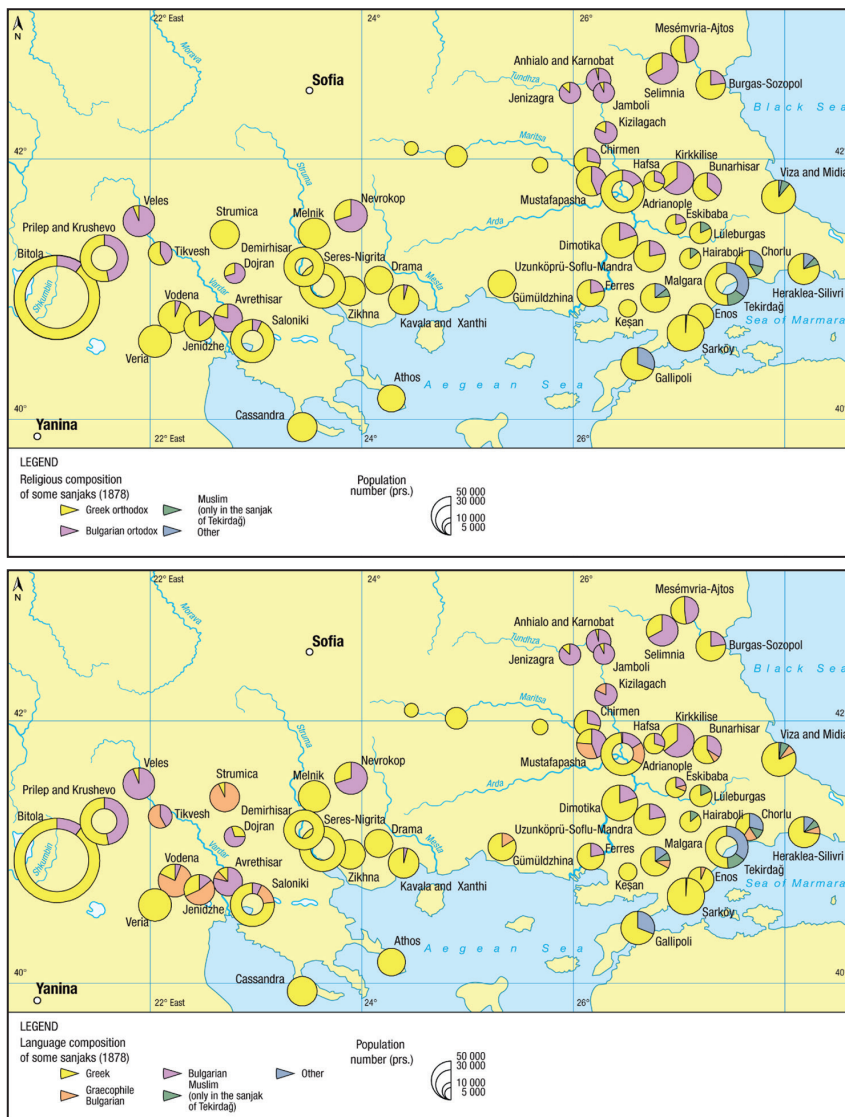
Ezek után nem meglepő, hogy a nemzeti eszme (az identitást jóval egysíkúbbá és explicitebbé tevő) terjedése, a nemzetdefiníciók bizonytalansága és a tradicionális és modern identitásminták rendszertelen keveredése különös helyzeteket eredményezett. Egy példa: *“A templom görög, az iskola exarchista, a két pap szerbomán. A pap házában a szerb könyvek a pincében vannak elrejtve, az asztalon szófiai lapok. Az egyik fia Belgrádban tanul, a másik az Exarchátus tanítója Skopjében, a harmadik az osztrák katolikus misszó iskolájába járt, két gyerek pedig a helyi exarchista elemi iskolában tanul.”*¹³ A változó identitás

¹⁰ Mind a Patriarchátus, mind az Exarchátus rendelkezett saját összeírásokkal, melyek persze eltértek egymástól az eredményeket tekintve. A Patriarchátus által 1878-ban a briteknek benyújtott memorandum egyik verziója „bolgár ortodox” kategóriát említ, a másik a szlávajkú patriarchisták egy részét „hellenizált bolgárokként” említi (1–2. ábra).

¹¹ Lásd még: G. Demeter – Zs. Bottlik, *Maps in the Service of the Nation...*, 43. és 229.

¹² İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca–London, 2013, 141.

¹³ Slavenko Terzić, “Конзулат Кралјевине Србије у Битољу (1889–1897)”, *Историјски часопис*, 57/2008, 338–39.

1–2. ábra. A Patriarchátus két, 1878-ban a britekhez tiltakozásként benyújtott összeírásának (és különbségeinek) modern térképi megjelenítése. Érdekes kiemelni, hogy a muszlimok alulreprezentáltak, miként a szláv ajkú lakosság is, a „görögökhöz” képest.¹⁴

¹⁴ Forrás: *Turkey, No. 31*. Correspondence respecting the Objections raised by Populations inhabiting Turkish Provinces against the territorial changes proposed in the Preliminary Treaty signed at San Stefano. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1878, London, 16–38. *Memorandum des Sylllogues Grecs de Constantinople*. Jean D. Aristocles, 6 Avril, 1878. M.A.H. Layard, Ambassadeur de Sa Majeste Britannique a Constantinople. Az eredeti adatokat térképre vitte Bottlik Zsolt és Demeter Gábor.

(esetleg eleve képlékeny, vagy opportunizmus vezérelte) és az álca (mimikri) még mindig életképesebb stratégiát jelentettek, mint a nemzeti közömbösség, mely szinte lehetetlenné vált a különböző zászló alatt garázdálkodó cseták 1903 után viharosan élénkülő tevékenysége miatt. Valahová tartozni kellett – a fenyegetettség és potenciális védelem lehetősége miatt is.¹⁵

Az oszmán szemlélet (mely a népszámlálásban a vallási hovatartozás primátusát domborította ki, a mely a muszlimoknak kedvezett) és a kisállami szemlélet (mely a nyelv primátusát hangoztatta) közti különbség a görögöket a helyzet újraértékelésére sarkallta a Macedóniaáért való versengés során. Mivel a nyelvi adatok nem kedveztek számukra, miként a vallási interpretáció sem, ha a muszlimokkal is számolniuk kellett, ezért kitalálták, hogy az iskolahálózat diáksága alapján határozzák meg a görögség számát és területi elterjedését, és ezek alapján készítenek az etnikai képre utaló térképeket.¹⁶ Így a Galatasaray-i líceum igazgatója, Alexandre Synvet¹⁷ a balkáni görögök számát a Patriarchátus által említett 474 ezer főről 587 ezerre tudta „emelni” egy év alatt, azáltal, hogy a Syllogos¹⁸ iskolai adatai alapján minden görög, vagy patriarchátus által fenntartott iskolába járó diákot görögnek tekintett (akkor is, ha szláv neve volt).¹⁹ Ez sokkal jobb végeredményt biztosított, mintha pusztán az egyházi adatokat használnák fel, hiszen Dél-Macedóniában, más iskola híján (az oszmánok nem engedélyezték exarchista iskola és templom létesítését az Exarchátus – néha felülvizsgált – határain túl) a szlávajkú lakosság is görög iskolákba járt (melyek immár feladták városi elitképző jellegüket).

A helyzet azonban csak a századfordulóig kedvezett a görögöknek. Később e módszert lemásolták a bolgárok is, a Kancsov hires etnikai térképe (melyet a Carnegie Bizottság is közölt a Balkán-háborúk okairól szóló jelentésében) ugyanígy, az immár számukra kedvezőbb iskolai adatok alapján készült (lásd a változást az 1. táblázatban). Az egyik első görög, aki ezt a módszert alkalmazta, Nikosz Vlakhosz, összevetette a Patriarchátus és az Exarchátus adatait

¹⁵ Gábor Demeter – Krisztián Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903–1913)*. Istanbul, 2018.

¹⁶ İ. Yosmaoğlu, *Blood Ties...*, 141–143.

¹⁷ Jól ismert etnikai térképéről: Alexandre Synvet, *La Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et Denombrement de l'Empire Ottoman*, Paris, 1877; Kemal, H. Karpat, *Ottoman population, 1830–1914. Demographic and social characteristics*. Madison, WI, 1985, 49.

¹⁸ Macedónia görögségének támogatására létrehozott görög állami finanszírozású (tehát nem egyházi) szervezet, melyet a történész Konsztantinosz Paparrigopoulosz vezetett.

¹⁹ İ. Yosmaoğlu, *Blood Ties...*, 95.

az 1901–1902-es iskolaévre vonatkozóan. Dráma, Zikhna, Demirhiszár-Sziderokasztró, Gevgeli, Vodena és Langaza *kazákban*, továbbá Szalonikiben így görög többséget mutatott ki. Ugyanakkor Tikves-Kavadarci és Razlog *kazákban* nem voltak görög diákok. Gorna Dzsumaja, Melnik, Petrics, Dojran, Sztrumica és Avrethiszár *kazák* területén 40 görög iskola volt 2007 diákkal, a 185 bolgár iskola mellett, ahová 6802 diák járt. Nem volt exarchista (bolgár) iskola délen, Elaszszóna, Kozani, Szervia, Anaszelica, Grevena, Sztarovo, Kolonia és Korica térségében (de szláv lakosság igen), míg a görög iskolák pedig Kicsevo, Dibra és Dolna Reka *kazákból* hiányoztak.

Bolgár iskolák voltak többségben Prilep, Ohrid és Kayalar-Ptolemaida körzetében, ahol 25 görög iskola és 778 diák mellett az exarchisták 81 iskolát és 5914 diákot tudtak felsorakoztatni.²⁰

1899-ben, majd 1905-ben a bolgár Brankov (Dimitar Misev) kis kör-diagramokat helyezett el kaza-szintű etnikai térképén (Kancsov térképe ún. foltterkép volt, mely nem képes a létszámot és az arányokat ábrázolni), amely természetesen bolgár dominanciát mutatott. A számarányos körcikkek módszertanilag kifinomult ábrázolástechnikát képviselnek, Brankov azonban csak 4 nemzeti kategóriát jelzett, ráadásul a muszlimokat kihagyta a statisztikából, pedig a lakosság 33–50%-át is elérhette arányuk a térségben. Így aztán a finom felbontás ellenére a végeredmény egy eléggé homogén térkép lett – a kifinomult módszer sem tudta elfedni az adatinterpretáció nyilvánvaló hiányosságait.²¹

Összefoglalva tehát, a probléma a módszerrel – iskolások száma alapján felvázolni az etnikai területeket szemben a népszámlálási adatokkal – a következő volt:

1. Az identitásnak önbevalláson, önmeghatározáson kell alapulnia a nyugati, népszámlálásokban is tükröződő koncepció szerint, az iskola-választás viszont számos egyéb tényező függvénye, ráadásul inkább a szülői generáció tradícióit, mint a gyermek véleményét, adaptációs stratégiáit tükrözi (lásd fent a pap esetét). A görög vagy exarchista iskola közötti választás legalább annyira volt etnikai, mint társadalmi kérdés, nem is beszélve sokszor a választási lehetőség hiányáról.

²⁰ Konstantinos A. Vacalopoulos, *A Modern History of Macedonia, 1830–1912*, Thessaloniki, 1988, 178.

²¹ Például Brankov azt állította, hogy 500,000 bolgár, 400,000 muszlim és csak 150,000 görög van a Szaloniki vilajetben. A görögök szerint viszont a 400 000 görög mellett 450 000 muszlim és csak kevesebb mint 200 000 bolgár volt. D. M. Brancoff, *Le Macédoine et sa population chrétienne*, Paris, 1905. A görög álláspontra lásd: *Justice for Greece Committee: The Hellenic Character of Northern Epirus* (Washington, n.d.).

2. A muszlimok és a létező muszlim iskolák (pl. a térképeken meglepően üres albán régiók esetében) nem tűnnek fel ezeken a térképeken, tehát az ábrázolt jelenségek eleve torzak.
3. Több térképen (pl. 3. ábra) az ábrázolt jelek nem arányosak a diákság számával, noha ez akár 20-500 fő között is ingadozhatott iskolánként, településenként.

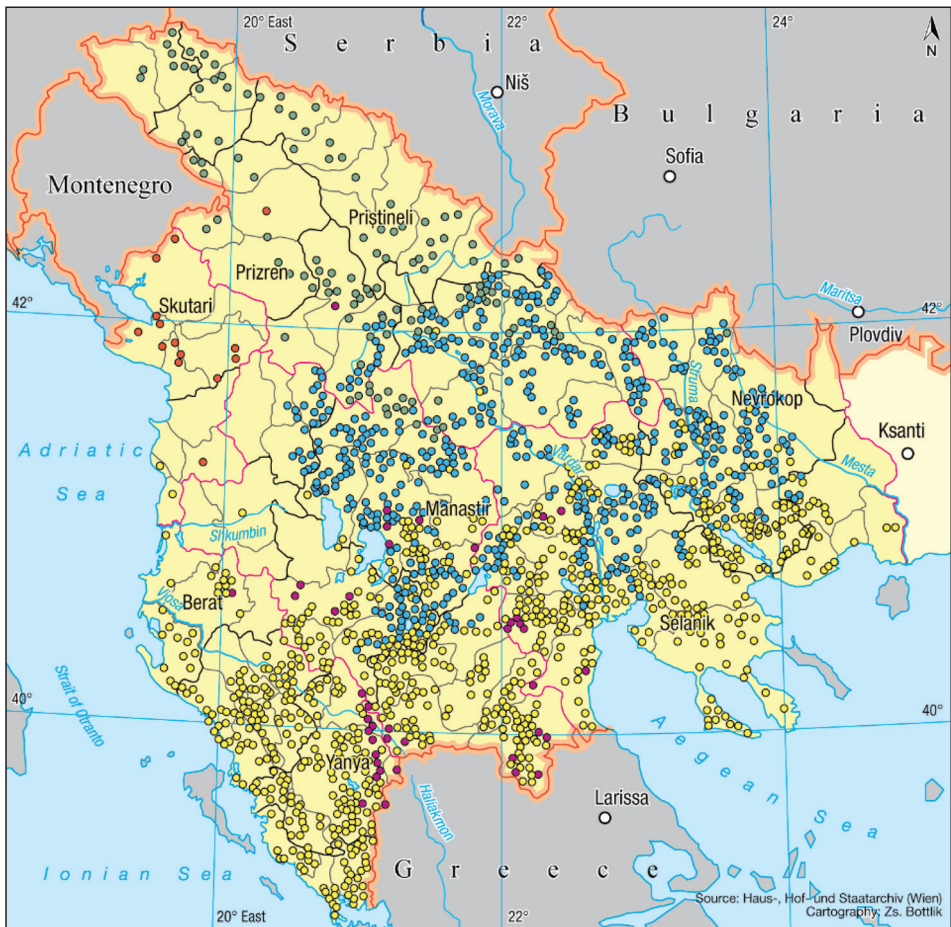
Hogy a fent említett problémákra rávilágítsunk, a 3. térképen reprodukáltuk az Osztrák-Magyar Monarchia diplomatái által 1900 körül használt verziót.

4. Az iskolarendszer egyáltalán nem volt stabil, még annyira sem, mint az etnikai viszonyok (béke esetén). 1–2 éven belül is markáns változások zajlottak le, ha összevetjük a konzuli jelentések eredeti, kéziratban maradt verzióit 1903-ból,²² vagy a számtalan változást az 1910-es török egyházreformok során. Az Egység és Haladás Bizottságának kormányzása idején ugyanis sok, alig látogatott iskolát bezártak, több pedig gazdát is cserélt a Patriarchátus és az Exarchátus között.²³ Sokszor évekbe telt, míg sikerült ellenőrizni és validálni a beérkező, sporadikus településszintű adatokat, mint azt a 2. táblázat adatai is mutatják. Mire egy ilyen összesítés elkészült a diplomaták számára, addigra el is avult, nem a valós helyzetet tükrözte. Mindenesetre a rivalizálás nagyságára, területi sajátosságaira, illetve az oktatást tekintve elmaradott nemzetekre (albánok) jó adalékot szolgáltatnak még így is ezek a dokumentumok. Ezen túlmenően pedig a manipulációs technikákról is képet kaphatunk, hiszen a konzuli jelentések még sokszor macedóniai szlávokat tartalmaznak, s csak a végső, nyomdakész verzióban konvertálták át őket bolgárrá – ha a politikai helyzet úgy kívánta.
5. Az iskolák néhány etnikum esetében a cenzusban megfigyelhető arányukhoz képest látványosan alulreprezentáltak (tehát nem csak a szándékos kihagyások – muszlim iskolák – miatt, de a keresztény iskolák aránya is alacsony volt Albániában), ami torzulásokat eredményez az összképet tekintve.

²² HHStA PA XII. Kt. 273. Skopjére lásd: HHStA PA XII. Kt. 272. Consul Pára an Goluchowski Skopje, 1901. és HHStA, PA XII/272. 21.12.1902. Handschrift, Consul Pára an Goluchowski.

²³ Centralen Dürzhaven Arhiv (ЦДИА), ф. 331к оп. 1. а.е. 309. л. 28–31. 35–38. és л. 74–75.

6. Végül pedig az iskolák területi mintázata sem mutatott egyértelműbb képet (sok kevert zóna volt), mint a népszámlálások, vagy az egyházi összeírások alapján kirajzolódó, szintén manipulált-torzított kép (4. ábra).

3. ábra. A keresztény iskolák jellege és elterjedése az osztrák-magyar diplomáciai testület által gyűjtött adatok térképezése alapján 1900 körül.²⁴

²⁴ Forrás: ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien, HHStA), PA XII, Türkei, Liasse XXV, Kt. 272.

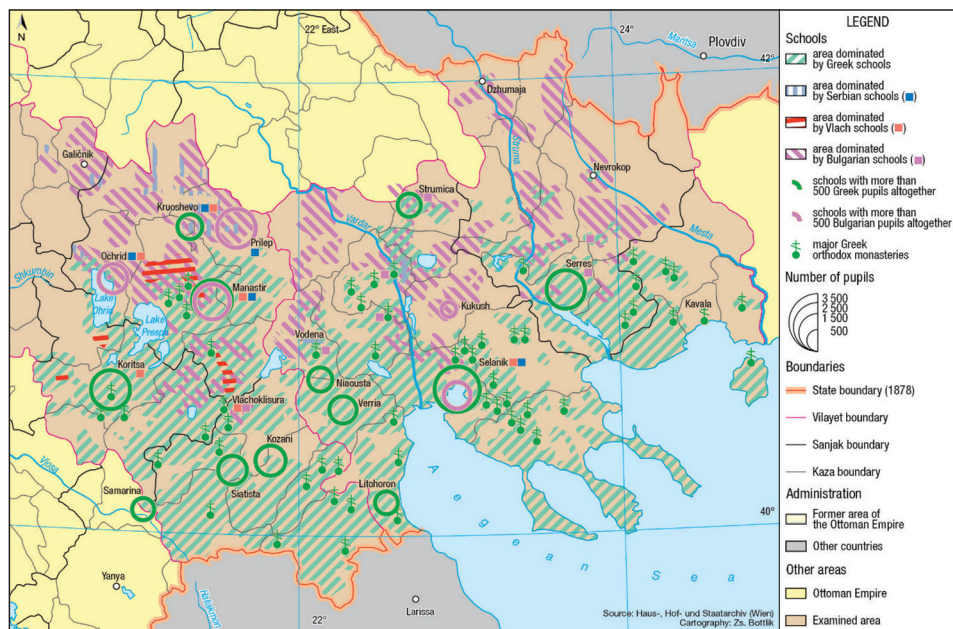
2. táblázat. Az iskolák számának változása mindössze egy év leforgása alatt, 1901–1902 között (az 1902-es értékek zárójelben)²⁵

	Kaza	Keresztény albán	Bolgár	Szerb	Görög	Vlach	Oszmanli	Megjegyzések a középiskolák kapcsán
Monastir	Monastir		57 (85)	6	60 (81)	13	58	2 rusdije, 3 bolgár, 2 szerb, 6 görög, 2 vlach secondary schools
	Perlepe		26 (30)	11	8	1	26	2 bolgár, 1 rusdije
	Ohrida		25 (33)	4	8	2	25	2 bolgár, 1 rusdije
	Krchova		21	10			18	1 rusdije
	Florina		28		42 (47)	3	33	1 bolgár, 1 görög, 1 rusdije
Dibra	G. Dibra		14	2			26	1 bolgár, 1 rusdije
	Rekalar		10	2			4	
	D. Dibra						3	
	Mat						3	
Elbasan	Elbasan				4	1	8	1 görög, 1 rusdije
	Grams						4	
	Pekin						5	
Korica	Korcha	2			33 (41)	5	46	4 görög, 2 rusdije
	Kolonia				9		13	1 rusdije
	Starovo				7	1	7	1 rusdije
	Kastoria		40 (43)		66 (74)	3	36	1 bolgár, 3 görög, 1 vlach, 2 rusdije
Serfidje	Serfidja				15		9	3 görög, 1 rusdije
	Naslich				31		22	2 görög, 1 rusdije
	Kozani				9 (49)		56	2 görög
	Kajalar		6 (11)		10		45	1 bolgár, 2 rusdije
	Grevena				26 (67)	6	17	görög
	Elasszóna				30 (51)	5	9	2 görög
	Total	2	227	35	358	40	473	

A hatalmak és a kisállamok szándékosan hagyták ki az oszmán állami intézményeket, hiszen ezek zöme muszlim jellegű volt. És bár még mindig volt néhány *kaza*, ahol egyáltalán nem volt muszlim iskola (Albániában, lásd 2. táblázat és Map 68b),²⁶ ez nem azt jelentette, hogy nem volt semmilyen előrelépés e tekintetben. Koszovó vilajet hivatalos oszmán *salname*-je 1896-ból betekintést nyújt a helyzetbe – igaz, ez viszont az egyházi hatóságok által

²⁵ Forrás: HHStA PA XII. Kt. 273. Skopjéra lásd: HHStA PA XII. Kt. 272. Consul Pára an Goluchowski, Skopje, 1901. és HHStA, PA XII/272. 21.12.1902. Handschrift, Consul Pára an Goluchowski.

²⁶ <https://balkanethnicsmaps.hu/originalmaps.html> (Map 68b aromun iskolák oszmán területen. Lásd a pontozott területeket).

4. ábra. A bolgár és görög iskolák megoszlása a Szaloniki vilajet területén az 1900-as évek elején. A muszlim iskolák nem jelölve!²⁷

fenntartott iskolákat hanyagolja el. A két forrás tehát együtt olvasva ad helyes képet. A muszlim jellegű iskolák (tanárok) dominanciája ellenére néhány bolgár és egyéb keresztény iskola is szerepelt a hivatalos összeírásban,²⁸ de csak azok, melyek állami fenntartásúak voltak, a keresztény egyházi üzemeltetésű iskolákat tehát nem említette az irat.²⁹ A két nézőpont összebékítése érdekében az 1896-os oszmán listát kiegészítettem az Osztrák-Magyar Monarchia által használt térkép iskolaállományával (3. táblázat). Ezt korábban sem a kortárs tudós-propagandisták, sem az utókor nem tette meg, leszámítva az osztrák konzulok 2. táblázatban közölt próbálkozásait.

²⁷ Eredeti: HHStA, PA XII, Türkei, Liasse XXV, Kt. 273.

²⁸ Az 1896-os *salname* is ezt a fogalmat használja! 1896 (*Hicri 1314*) *Kosova Vilayet Salnamesi*. Üsküb, 1314. (Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Yayınları, reprint)

²⁹ A legtöbb keresztény iskolát a Patriarchátus és az Exarchátus tartotta fenn, görög és bolgár állami támogatásból.

3. táblázat. Az oszmán állami iskolák száma (muszlim és keresztény – mellőzve a vallási jellegű és egyházi fenntartású intézményeket – 1896) összevetve az osztrák térképeken (1901 körül) szereplő keresztény jellegű iskolák számával³²

Kaza	Muszlim állami iskolák 1896-ban (albo –sibyan; rusdyje és itbdane)	Nem muszlim állami iskolák 1896-ban (zsido, rumi, szerb, katolikus)	Bolgár állami iskolák 1896-ban	Diákok a nem muszlim iskolákban	Diákok a muszlim iskolákban	Muszlim lakosság aránya (muszlim szlávokkal), Kal, % 1897	Bolgár iskolák az osztrák térképeken 1901	Szerb iskolák az osztrák térképeken 1901/1901	Összes muszlim iskola, az összes százalékában	Összes állami iskola az összes %-ában	Muszlim iskolák aránya az állami iskolákhoz mérve, 1896	A muszlim iskolák aránya az összes állami iskolából, 1896
Skopje	9	5	14	1867	1011	52	27	4	20	31	64	32
Istib	26	1	6	163	1148	60	25	2	48	50	96	79
Bereketli	1			40	43				100	100	100	100
Kumanova	4	2	2	544	401	40	16	10	13	19	67	50
Radoviste	3				162	51	5		38	38	100	100
Palanka	5	3		190	222	40	13		24	38	63	63
Kochana? Kachanik?	3				146	55-66			100	100	100	100
Kratova	2	1	1	240	249	20	11	4	11	17	67	50
Orhaniye (Malesh)	1				67	30	22		4	4	100	100
Pristina	9	3		278	811	75		8	45	60	75	75
Mitrovica	3	1		70	298	60		4	38	50	75	75
Vucitrn	3	1		90	291	75		1	60	80	75	75
Gilan	9	1		140	465	66		9	47	53	90	90
Preshevo	3				195	40		4	43	43	100	100
Novipazar-Sjenica	10	1		50	400 (855) ³³	60		5	63	69	91	91
Yenipazar	9				705	60		6	60	60	100	100
Bjelopolje	21	1		50	368	66		3	84	88	95	95
Nova Varosh	1				90	20		3	25	25	100	100
Kolashin	2				50	60		2	50	50	100	100
Prizren	33				2250	75		12	73	73	100	100
Rahovica	2	1		15	50				67	100	67	67
Tetovo	9				952	45	15	9	27	27	100	100
Gostivar	20				1018	25	22	9	39	39	100	100
Ljuma	7				450	95		1	88	88	100	100
Ipek	20					80		1	95	95	100	100
Djakova	19	2		100	1409	85		5	73	81	90	90
Berane	9	2			135	20		3	64	79	82	82
Tergoviste	7				396				100	100	100	100
Gusinje	6				585	85		2	75	75	100	100
Taslica-Plevlje	20	2		319	486	51		2	83	92	91	91
Prijepolje	4	4			154	40		6	29	57	50	50
Priboj	5				174	40		1	83	83	100	100

- a. Egyértelmű, hogy Koszovó vilajetben 1896-ban az állami iskolák zöme nemcsak muszlim karakterű volt, de részesedésük az állami iskolákból felülmúlta a muszlim lakosság arányát (akkor is, ha a muszlim szlávokat is ide vesszük).

³² Adatok: 1896. *Kosova Vilayet Salnamesi* és HHStA, PA XII, Türkei, Liasse XXV, Kt. 272.

³³ A táblázatban lévő számok és a szöveges említés ellentmond

- b. A helyzet alig változik, ha muszlim iskolákat az összes, nem kizárólag állami, de 1896-ban összeírt, iskolák számához mérjük. Ekkor csak Kumanovó és Skopje térségében válik kedvezőbbé a helyzet a keresztények számára.
- c. Azonban, ha minden, az osztrák-magyar térképeken 1901-ben már jelzett (egyházi-külföldi) iskolát is számításba veszünk, akkor a helyzet teljesen megváltozik. Az oszmán állami iskolák több kazában csak az iskolák számának felét-harmadát teszik ki ekkor, s a muszlim iskolák aránya is visszaesik. *Skopje, Isztip, Kumanovo, Radoviš, Palanka, Kratovo and Maleš-Orhanije esetében a muszlim állami iskolák aránya még a muszlim lakosság arányánál is kisebb* (August Kral konzul 1897-es adataihoz – Map 25; vagy az 1881-es állapotokhoz képest).³⁴
- d. Ez a helyzet, bár kisebb mértékben, de érvényes Priština, Mitrovica és Gjilan térségében is, míg a Novi Pazar-i szandzsák nagy részén, mely ekkor osztrák-magyar megszállás alatt volt, a muszlim iskolák aránya nagyjából egyezett a muszlimok lakosságarányával. *Azaz, az osztrák jelenlét meg tudta akadályozni a szerb pozíciók javulását a térségben*, míg Skopje térségében a szomszédos kisállam(ok) nyomulása nyilvánvaló volt az iskolák esetében. Itt *a keresztény iskolák számának növekedése elsősorban a szerb-bolgár rivalizáció eredménye volt*, mely olykor több iskolát is eredményezett, mint amennyire szükség volt az arányos képviselethez. Prizren szandzsákban, Tetovo-Kalkandelen kivételével (ahol a bolgár-szerb rivalizációnak köszönhetően a keresztény iskolák aránya szintén jócskán meghaladta a keresztény lakosság arányát), a muszlim iskolák aránya magasabb maradt, mint a muszlim lakosság aránya. A helyzet hasonló volt az ipeki szandzsákban, míg Taslica térségében meglehetősen változatos képet kapunk.³⁵

³⁴ Forrás: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. UM, 1/99. *Osmanlı Arşiv belgelerinde. Kosova Vilayeti*, Istanbul, 2007, 332–34. See: www.balkanethnicsmaps.hu, new and redrawn maps: Map 46.)

³⁵ Ez az arányszám a szomszédos államok befolyásának jó indikátora lehet.

Végül pedig érdemes kitekinteni két gyakorlati kérdésre a nemzeti propagandák iskolai hatékonyságát illetően.

(1) Hatékonyak voltak-e az iskolák a nemzeti propaganda szempontjából? Megérte befektetni ide? Hosszú távon igen. De ez stabil körülményeket igényelt, melyek nem voltak adottak. Bizonyos esetekben más módszerek (újságok, térképek, fegyverek) sokkal célravezetőbbek és főként olcsóbbak lehettek. Csak egy példa: egy térkép vagy brosúra 1000 példányban történő másolása 2200 frankba került,³⁶ és ennyiből már az összes macedóniai görög iskolát el lehetett látni a szükséges propaganda-anyaggal. Összevetve ezzel, a szaloniki görög gimnázium éves költségvetése 70 ezer frank volt, míg a görög állam a Patriarchátus tevékenységét évi 1,5 millió frankkal támogatta.³⁷ Így, mikor a Syllogos vezetője, a történész Konsztantinosz Paparrigopoulosz megfizette a híres Heinrich Kiepert-et, hogy a görögök számára kedvezően bírálja felül az 1878-es berlini kongresszusra készített etnikai térképét,³⁸ mely a döntéshozás alapjául szolgált,³⁹ majd az elkészült új, „etnokratikus” térképet szétosztatta minden macedóniai görög iskolában (amely Kelet-Rumáliát görög karakterüként jelölte meg), akkor ez pénzügyi oldalról egy egyértelműen gazdaságos döntés volt.

(2) Az iskolák eloszlása alapján hoztak-e politikai döntéseket? Meglepő, de igen, ha nem is a nemzetközi porondon. Az oszmán hatóságok a saját népszámlálási adataik és összesítéseik (*salname*) mellett a döntéshozásban hajlandók voltak tekintetbe venni az egyházi szervezetek saját adatgyűjtéseit is, melyek az államtól függetlenül és eltérő módszerrel készültek. Így például 1910-ben az Oszmán Birodalom utolsó kísérlete során, hogy békés úton rendezze a birodalmon belül a Patriarchátus és az Exarchátus viszályát és stabilizálja a macedóniai viszonyokat a vallási reformok és az egyházi vagyon

³⁶ *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One*, IV. The Macedonian Issue, 1879–1912. Part 2. 1905–1912, ed. Gül Tokay – Sinan Küneralp, Istanbul, 2011, nr. 1426. 1906. November 15.

³⁷ Í. Yosmaoğlu, *Blood Ties...*, 66. és 71–78. Ezzel szemben a konstantinápolyi konferencián az orosz Teplov török (!) és exarchista adatokon alapuló kaza-szintű choropleth-térképe töltötte be ezt a funkciót és eredményezte San Stefano-t.

³⁸ S ha ezt az 1880-as években meg lehetett tenni diszkreditálva a tudományos objektivitást, akkor nyilván később sem lett jobb a helyzet.

³⁹ Gábor Demeter – Krisztián Csaplár-Degovics – Zsolt Bottlik: “The role of ethnic mapping in nation-building and its influence on political decision-making across the Balkan Peninsula (1840s–1910s)”, *War, Peace and Nation-building (1853–1918)*, eds. Aleksandar Rastović et al., Belgrade, 2020, 57–80.

újraosztásának segítségével, az Exarchátus összeírásait ugyancsak használták (4–5. táblázat). Ez persze implicit módon azt is jelenti, hogy ezen adatokat helyiel-közzel megbízhatónak tartották, legalább a tekintetben, hogy elkülönítsék az exarchistákat más keresztényektől. Szintén érdemes megjegyezni, hogy a szófiai levéltárban található bolgár konzuli anyagban lévő összeírások egyike „exarchista háztartásokról” beszél, míg a másik ehelyett a „bolgár” kifejezést használja, ami újabb bizonyíték arra, hogyan válhat egy vallási kategória nemzetivé.

4. táblázat. Vallási-etnikai megoszlás Koszturszko településein, és az oszmán hatóságok döntése az egyházi vagyon újraosztásáról a falvak között⁴⁰

Helyzet 1910. május 15-én	Exarchista háztartások	Patriarchista háztartások	Muszlim háztartások	Összes lakos	Elszakadás a Patriarchátustól	Templomok száma	Iskolák száma
Gorjanci	161	170	175	2645	1909	2	2
Kumaničevo	86	24	42	755	1908	3	1
Starigiani	38	20	0	455	1903	2	1
Sničani	58	23	0	420	1903	2	1
G. Nestram	79	91	0	970	1908	3	1
D. Nestram	70	150		1320		2	2
Čuka	3	22	166	1909		1	1 (Patriarchist)
Breznica	110	10	655			1	1
Želevo	110	110	?	1406		2 (1 exarchist)	2

5. táblázat. A felekezeti vagyon megoszlása az oszmán hatóságok beavatkozása után⁴¹

Gorjen(c)i	a nagyobb templom a falun kívül bolgár tulajdon ⁴² , a görögös közösség birtokolja a fő templomot a falu közepén és a falun kívül lévő kis templomot
Dolno Kumaničevo	a helyzet megoldatlan: van egy nagyobb templom a faluban és egy kisebb a falun kívül, de csak három görög (patriarchista) háztartás
Gorno Kumaničevo	a templom exarchista lesz; nincsenek görög háztartások
Breznica	az öreg templom a bolgároké; a 11 görög háztartás a 74 adókötelessel újat építhet
Želevo	az újabb templom a bolgároké és az egyik iskola is
Stariciani	a bolgár többség megkapja a nagyobb templomot, a görögök a faluszéli kisebbet
Sničani	a nagy templom a bolgároké, a görögök újat építhetnek
Čuka	a görög többség megkapja a templomot, a 2 exarchista háztartás újat építhet
G. Nestram	a nagy templom a bolgároké, a faluszéli kicsi a görögöké
D. Nestram	a templom a görögöké marad, a bolgárok építhetnek egy újat

⁴⁰ A patriarchátusból 1903 után kiváló települések. Forrás: ЦДИА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 74–75 and 35–38.

⁴¹ Forrás: ЦДИА, ф. 331к оп. 1. а.е. 309. л. 28.

⁴² A bolgár levéltári anyagban talált összeírás ezt és nem az exarchista kategóriát használja.

Így tehát talán hasznos lehet néhány szót szólni a fent használt etnikai címekről is. Az oszmán *salname* általában a *Sirb*, *Rum* és *Bulgar* (zsidók esetében a *Kibtî*) fogalmakat használta, ha differenciált az iskolák között. Ha nem, akkor maradt a *Hristiyan* terminus, vagy a szintén gyakori *gayr-i Muslim* (egyéb, nem muszlim).⁴³ Az oszmán uralom alatti bolgár exarchista egyházi dokumentumok exarchistákról és patriarchistákról beszélnek és a bolgárt az előbbi szinonimájaként emlegetik. Ugyanezt teszik a skopjei bolgár konzulátus irataiban is.⁴⁴

Az osztrák konzuli iratok szintén keverik a macedoszláv és bolgár fogalmakat. Ennek egyik oka tisztán politikai: a diplomáciai iratok és térképek igyekeztek a bolgár jelenlétet a Meszta folyó völgyére korlátozni, miután 1897 után megromlottak a bolgár-osztrák-magyar kapcsolatok. Ily módon kívánták hangsúlyozni, hogy a Vardar-völgyet nem ismerik el bolgár érdekszféraként, hanem éppen ellenkezőleg, Beck vezérkari főnök (1881–1906) Hohenlohe herceg és Calice konstantinápolyi követ 1895–1897 közötti tervei egy macedón vazallusállammal számolnak az osztrák érdekszférába sorolt Nyugat-Balkánon (6–7. ábra), míg Bulgáriára az orosz érdekszféra részeként tekintettek.

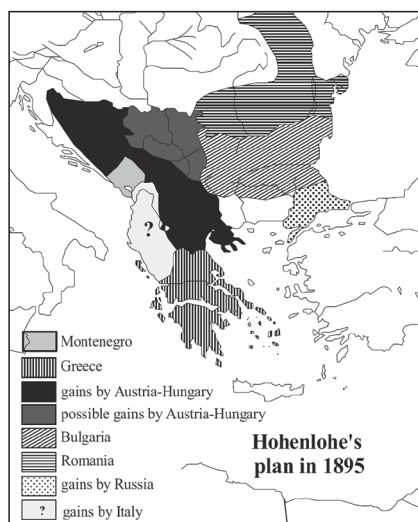
Azonban Macedónia / a macedónok önálló politikai entitásként / nemzetként való elismerése sem volt konstans eleme a Monarchia külpolitikájának.⁴⁵ Míg a magyar statisztikus, Fényes Elek az 1850-es években, vagy később az osztrák Czoernig (Map 17 és 17b) és még 1877-ben Sax is (Map 18), Andrássy politikai céljaival (egy nagy délszláv állam kialakulásának megakadályozása) ellentétben a macedón szandzsákok szlávajkú lakosságát bolgárnak tekintette, az 1897-es Pallas lexicon már macedoszlávokként aposztrofálta őket (Map 19), s ez a Magyar Katonai Közlemények lapjain még 1913-ban is így volt (Map 20). Ugyanekkor egy másik térkép, egy bolgár szolgálatban álló osztrák vasúti mérnöké továbbra is bolgárként jellemezte Macedónia szláv lakosságát

⁴³ 1896. *Kosova vilayeti salnamesi*.

⁴⁴ Vö. az azonos településeket listázó dokumentumok eltérő szóhasználatát (4–5. táblázat): ИЦД, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 74–75. 35–38. és ИЦД, ф. 331к оп. 1. а.е. 309. л. 28.

⁴⁵ A gondolat nem új. Boszniában ugyan kudarcot vallott a nemzet mesterséges megteremtése, de részsi-kernek tekinthető a bosnyák muszlimok identitásának kialakulása megszilárdulása. Ellentétben Albániában sikeres volt a vallási ellentétéken túlnyúló, nyelvi hasonlóságon alapuló nemzetteremtési kísérlet a Monarchia részéről. Nemzetek létrehozása vagy feldarabolása egyébként nem volt idegen a birodalmak részéről. A birodalmi katrográfia kedvelt módszere volt – a vallásalapú megközelítés mellett – az identitás többdimenziójúságának hangsúlyozása, így a csoportok feldarabolása, ellensúlyozandó a nemzetállamok térképészeinek nyelvi alapú megközelítését. Sax Balkán-térképén húsznál több népcsoport volt található, ezzel szemben Kiepert nyelvi nemzeteken alapuló térképe jóval homogénebb képet mutatott – Map 18. Lásd: G. Demeter – Zs. Bottlik, *Maps in the Service of the Nation*.

(Map 21),⁴⁶ míg az osztrák térképek, melyek a mürzstegi reform során készültek (1902,⁴⁷ 1905), újfent a *Makedo-Slaven* fogalmat használták (Map 93) a Macedóniára támasztott bolgár igénnyel szemben.⁴⁸ Még az Agenor Goluchowski közös külügyminiszter által elrendelt 1897-es monasztiri adatgyűjtés során is eredetileg az „exarchista szláv”, „patriarchista szláv”, „muszlim szláv” kifejezéseket használták a konzulok⁴⁹ a macedón területek etnikai minősítésekor, óvakodva a „bolgár” terminus használatától a két fogalom eltérő konnotációja, jelentéstartalma miatt. A „macedoszláv” kifejezést, mely végül felsőbb megfontolásokból került a térképre,⁵⁰ Kral konzul maga nem használta az eredeti gyűjtés során.⁵¹

6. ábra. Ausztria-Magyarország tervei a Vardar-völgy és a Nyugat-Balkán kontrolljára

⁴⁶ *Deutsche Rundschau für Geographie*, XXI (1899). See: www.balkanethnicmaps.hu (original maps, Map 21.).

⁴⁷ Lásd: HHStA, PA XII, Türkei, Liasse XXV, Kt. 272. Map 22: www.balkanethnicmaps.hu (new and redrawn maps);

⁴⁸ Lásd: original maps: www.balkanethnicmaps.hu HHStA, PA XII Türkei Liasse XXV. Kt. 272. Zur Detailbeschreibung von Makedonien. Beilage 4.

⁴⁹ Részletesen: Tomo Tomoski, Naselenieto na Bitolskiot sanjak vo 1897 spored statistichkiot pregled na Avstro-Ungarskiot vicekonsul A. Kral. Skopje 1969.

⁵⁰ Az említett Map 22.

⁵¹ Az utóbbira lásd Tomoski, hivatkozik a következő iratanyagra: Detailbeschreibung von Makedonien 1905; Statistische Daten über Nationalitäten und Religionen, p. 80. Nemhivatalosan, konzultársaival folytatott levelezésében Kral használta a „macedoszlávok” kifejezést: HHStA, PA XII, Türkei, Liasse XXV, 1897–1902. Kt. 272. Levél Mateja Murko konzulnak, 1901 márciusa..

Annak ellenére tehát, hogy nemzeti iskolákkal nem rendelkezett, a macedón nemzet politikai kifejezés szintjén igenis létezett – mert (és míg) a politikai érdek így kívánta. És bár a bolgár-exarchista és szerb iskolák számának gyors emelkedése nemcsak e két nemzet, de a helyi lakosság sorai között is kiélezte a helyzetet, ezen iskolák még mindig vonzóbbak voltak, mint a görög vagy török oktatási intézmények.

7. ábra. Caliceterve 1896-ból: Macedónia és Albánia befolyási övezetként feltüntetve⁵²

⁵² Gábor Demeter, "Expansionism or self-defence? The plans of Austro-Hungarian diplomatic circles against Serbia (1913–1915)", *Bulgaria and Hungary in the First World War: a view from the 21st century*, eds. Gábor Demeter et al., Research Centre for the Humanities, Budapest–Sofia, 2020. 101–132.